

«... φάγαμε τα χέρια μας, σπάσαμε τη μέση μας, χάσαμε τα νιάτα μας για να βγάλουμε τα πουρνάρια και τα βάτα και τώρα μας ζητάνε να τα ξαναφτιάσουμε ...»

Νίκος Μπεόπουλος

*Καθηγητής, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
nbeop@aia.gr*

*Μύρωνα, η κουμπαριά
γεωγραφίας και γεωπονίας
στα γαλλικά λέγεται *geoagronomie**

Περίληψη: Η αγροτική πολιτική για το περιβάλλον επιχειρεί να ενσωματώσει το σεβασμό του περιβάλλοντος στις γεωργικές πρακτικές. Άραγε, οι νέοι περιβαλλοντικούς κανόνες, που θα επιβάλλει η Κοινή Αγροτική Πολιτική της περιόδου 2014-2020, θα συναντήσουν την ευνοϊκή αποδοχή των αγροτών ή θα προσκρούσουν σε αντιστάσεις και σε ποιες; Η παρούσα εργασία επιχειρεί, στηριζόμενη στη συγκριτική ανάλυση της στάσης των αγροτών απέναντι σε μια αγροτική πολιτική εκσυγχρονισμού της γεωργίας, η οποία πριν από 40 χρόνια στόχευε στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής και σε μια σημερινή πολιτική που ενδιαφέρεται εκτός από αυτή καθαυτή την παραγωγή και για τις συνέπειες στο περιβάλλον, να ανιχνεύσει και να ερμηνεύσει αυτή τη στάση.

1. Εισαγωγή

Μετά από το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο, ξεκινά μια επιταχυνόμενη διαδικασία εκσυγχρονισμού της γεωργίας στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Η συνδυασμένη αξιοποίηση της προόδου της χημείας (λιπάσματα, φυτοφάρμακα) και της γενετικής (επιλογή φυτών και ζώων), αλλά και η αυξημένη χρήση των ορυκτών μορφών ενέργειας (εκμηχάνιση) επέφεραν την αύξηση της γεωργικής παραγωγής, τη μείωση του αριθμού των αγροτών και αργότερα την εμφάνιση και όξυνση των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Αυτή η διαδικασία συνοδεύτηκε με την αναδιοργάνωση του αγροτικού χώρου, κυρίως μέσω της εφαρμογής του αναδασμού, της επέκτασης των αρδεύσεων και των αποστραγγιστικών έργων, που οδήγησε σε μεγέθυνση των αγροτεμαχίων και των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, στη μείωση των σταθερών σημείων του τοπίου, στην

απλοποίηση του δικτύου των δρόμων, την εξαφάνιση των μονοπατιών και στην εγκατάλειψη των χωραφιών που δεν διευκολύνουν τη χρήση των μηχανημάτων (Μπεόπουλος, 1996).

Η εφαρμογή του αναδασμού, συνοδευτικού στοιχείου του εκσυγχρονισμού της γεωργίας, σε μεγάλο βαθμό, υπερέβη το καθαρώς γεωργικό πλαίσιο γιατί συνιστούσε μια πολύ μεγάλης κλίμακας παρέμβαση στο χώρο με συνέπειες τόσο στο φυσικό περιβάλλον (έδαφος, νερό, πανίδα, χλωρίδα) όσο και στα αγροτικά τοπία. Κατά τη διάρκεια των συμπληρωματικών έργων του αναδασμού, κυρίως με άμεση πρωτοβουλία των αγροτών, πολλοί φυτοφράχτες απομακρύνθηκαν. Οι φυτοφράχτες, που μπορούν να οριστούν ως γραμμική διάταξη δέντρων ή θάμνων, δημιουργήθηκαν από τον άνθρωπο για να εκπληρώσουν διάφορες λειτουργίες και θεωρούνται δομές του τοπίου¹. Με την συνακόλουθη εντατικοποίηση της γεωργίας, οι άλλοτε χρήσιμοι φυτοφράχτες έχασαν το γεωργική σημασία τους γιατί ενοχλούν τη διεξαγωγή διαφόρων εργασιών και τη διέλευση των γεωργικών μηχανημάτων. Στην Ευρώπη, μάλιστα, από τη δεκαετία του 1970, ο αναδασμός ήταν το πρώτο γεωργικό χαρακτήρα μέτρο που κατηγορήθηκε ότι δημιουργεί προβλήματα στο περιβάλλον (B.T.I., 1980, Bruckmeier, 1994).

Στη συνέχεια, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ξεκινούν οι αντιδράσεις στον προσανατολισμό της γεωργίας που επιδιώκει με κάθε τρόπο αύξηση της παραγωγής. Καταγγέλλεται ως υπεύθυνος για τη ρύπανση των νερών από τα νιτρικά άλατα γεωργικής προέλευσης, τη διάβρωση των εδαφών, τη ρύπανση από φυτοφάρμακα και τη μείωση της βιοποικιλότητας. Ανησυχίες, επίσης, προκάλεσε και η πληθυσμιακή απερίμωση των ορεινών περιοχών, που συνοδευόταν από υποχώρηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και επέκταση της φυσικής βλάστησης και το «κλείσιμο» των τοπίων.

Από τη δημιουργία της κοινής αγοράς για τη γεωργία στη δεκαετία του 1960, οι δημόσιες παρεμβάσεις στη γεωργία, που ενοποιήθηκαν στο πλαίσιο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ), ήταν πολλές. Κύρια προτεραιότητα ήταν η αύξηση της γεωργικής παραγωγής και δεν προέβλεπε μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος. Η αλλαγή αυτού του προσανατολισμού εντοπίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1980 όταν τα περιβαλλοντικά προβλήματα άρχισαν να ανησυχούν σοβαρά την κοινή γνώμη που απαιτούσε μέτρα αντιμετώπισής τους. Ξεκινά, έτσι, μια σταδιακή ενσωμάτωση στις θεσμικές ρυθμίσεις της ΚΑΠ μέτρων αντιμετώπισης των προβλημάτων που δημιουργεί η γεωργία στο περιβάλλον.

Από τη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ του 1992, μέχρι την τελευταία που αφορά την περίοδο 2014-2020 και σε όλες τις ενδιάμεσες, τα μέτρα με περιβαλλοντικό στόχο

1 Η πιο γνωστή μορφή φυτοφραχτών στην Ευρώπη είναι το μοκάτζ (bocage), ένα δίκτυο φυτοφραχτών ή «πράσινων περιφράξεων», που περιβάλλει τα αγροτεμάχια. Πρόκειται για μια δομή που είναι παρούσα, κυρίως, στη Δυτική Ευρώπη (Baudry *et al.*, 2000).

διευρύνονται, σε μια προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Επιτροπής να δώσει μια νέα νομοποίηση στην ΚΑΠ. Επίσης, η μεταρρύθμιση της ΚΑΠ του 1992, αναγνωρίζει για πρώτη φορά την ανάγκη προστασίας των αγροτικών τοπίων. Πραγματικά, η απότομη προσαρμογή της υπαίθρου στις απαιτήσεις της σύγχρονης γεωργίας και της γεωργικής εξόδου επέφεραν ευρύτατες και ταχύτατες αλλαγές στην εξέλιξη των τοπίων. Και, ενώ η συνολική γεωργική παραγωγή αύξανε, στοιχεία του τοπίου όπως οι φυτοφράχτες, οι λόγγοι και τα αναχώματα, που προσέδιδαν ταυτότητα και καθόριζαν την αγροοικολογική λειτουργία της κάθε περιοχής εξαφανίζονταν (Μπεόπουλος, 2011).

Η δυναμική που δημιούργησαν οι αλλαγές της ΚΑΠ επηρέασαν και τον επαγγελματικό στόχο των γεωργών. Ο αγρότης ανέλαβε νέες ευθύνες, πρέπει πια να αντιμετωπίσει τα προβλήματα των ρυπάνσεων, των περιορισμένων πόρων νερού και ενέργειας, τη μείωση της βιοποικιλότητας, την κλιματική άνοδο της θερμοκρασίας και την εξάντληση των εδαφών. Επιπλέον, στην παραδοσιακή αποστολή της «διατροφής των ανθρώπων», προστίθεται η αποστολή «κατασκευής» τοπίων για τις απαιτήσεις αυξανόμενων κατηγορών πληθυσμών που αναζητούν στον αγροτικό χώρο ένα ευχάριστο πλαίσιο ζωής ή αναψυχής. Τελικά, οι κανόνες που θα πρέπει να τηρεί ο αγρότης πολλαπλασιάζονται και γίνονται πολυπλοκότεροι.

Η αγροτική πολιτική για το περιβάλλον επιχειρεί να ενσωματώσει το σεβασμό του περιβάλλοντος στις γεωργικές πρακτικές. Για αυτό το σκοπό, προτείνονται κανονιστικά, αναγκαστικά, προτρεπτικά ή ακόμη παιδαγωγικά μέτρα για να βελτιώσουν τις πρακτικές που διασφαλίζουν καλύτερα την προστασία και ή τη διατήρηση των φυσικών πόρων. Τα μέτρα αυτά επιδιώκουν, με τη βοήθεια της κοινωνικής πίεσης που ασκούν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, να δημιουργήσουν συνθήκες ευνοϊκές για την αλλαγή των κοινωνικών συμπεριφορών απέναντι στο περιβάλλον. Συνεπώς, η αναλαμβανόμενη δημόσια δράση στοχεύει να επηρεάσει όχι μόνο τις υλικές διαδικασίες αλλά και στις αναπαραστάσεις των αγροτών για το περιβάλλον και το τοπίο (Moquay, et al., 2004).

Η τελευταία μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, η «Η ΚΑΠ με ορίζοντα το 2020», υποστηρίζει ότι οι άμεσες ενισχύσεις για τους αγρότες θα έπρεπε να αντανακλούν καλύτερα την αποστολή προστασίας του περιβάλλοντος, να στηρίζουν τη γεωργία στις μειονεκτικές περιοχές, να είναι πιο δίκαιες και να δίνονται στους ενεργούς αγρότες. Άραγε, τα μέτρα για το διακηρυσσόμενο «πρασίνισμα» της ΚΑΠ θα συναντήσουν την ευνοϊκή αποδοχή των αγροτών ή θα προσκρούσουν σε αντιστάσεις και σε ποιες;

Σε αυτή την κατεύθυνση, στόχος της εργασίας είναι να εντοπίσει τις εντάσεις, τις αντιφάσεις, τις διαφορετικές στάσεις των κατοίκων μιας ομοιογενούς αγροτικής περιοχής από άποψη φυσικού περιβάλλοντος και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, σε σχέση με ορισμένους περιβαλλοντικούς κανόνες που πρόκειται να ισχύσουν «λίαν συντόμως».

2. Μέθοδος

Η εργασία στηρίζεται στη συγκριτική ανάλυση της στάσης των αγροτών απέναντι σε μια αγροτική πολιτική εκσυγχρονισμού της γεωργίας, η οποία πριν από 40 χρόνια στόχευε στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής και σε μια σημερινή πολιτική που ενδιαφέρεται εκτός από αυτή καθαυτή την παραγωγή και για τις συνέπειές της στο περιβάλλον. Συγκεκριμένα εξετάσαμε πως αντιμετωπίσαν, τη δεκαετία του 1960, οι αγρότες τον αναδασμό, στο οροπέδιο του Δομοκού, εστιάζοντας στην εκκρίζωση των φυτοφραχτών (της φυσικής βλάστησης) και πως αντιμετωπίζουν τις σημερινές προτάσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (2014-2020) για τη «*διατήρηση οικολογικών αποθεμάτων ή στοιχείων του τοπίου σε τουλάχιστον 7% των επιλέξιμων εκτάσεων*» (ΚΑΠ, 2013).

Η συγκριτική ανάλυση στηρίχθηκε, αφενός, στο υλικό και τα συμπεράσματα προηγούμενης εργασίας του συγγραφέα, που πραγματοποίησε το 1995 στο οροπέδιο του Δομοκού, για τις *περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την εφαρμογή του αναδασμού* (Μπεόπουλος, 1996). Αφετέρου και κυρίως σε συνομιλίες με περίπου τριάντα άτομα που έγιναν την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2013. Στην πλειοψηφία τους, ήταν αγρότες της περιοχής, όλων των ηλικιών και επιλέχθηκαν στην τύχη. Συνομιλήσαμε, επίσης, με στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης και με δημοσίους υπαλλήλους και ιδιώτες γεωπόνους που ζουν και εργάζονται στην περιοχή. Μέσα από οργανωμένες συζητήσεις επιχειρήσαμε, στο μέτρο του δυνατού, να αντιληφθούμε τόσο από το λόγο τους όσο και από τις καθημερινές γεωργικές πρακτικές τις σχέσεις τους με το περιβάλλον. Συχνά, η αναφορά στο περιβάλλον δεν ήταν ευθεία αλλά γινόταν διαμέσου μιας συστατικής κατηγορίας της έννοιας του περιβάλλοντος, της φυσικής βλάστησης στο βαθμό που καθορίζει τη γεωργική και κτηνοτροφική αξιοποίηση και διαχείριση του αγροτικού χώρου.

3. Αναδασμός και εκσυγχρονισμός

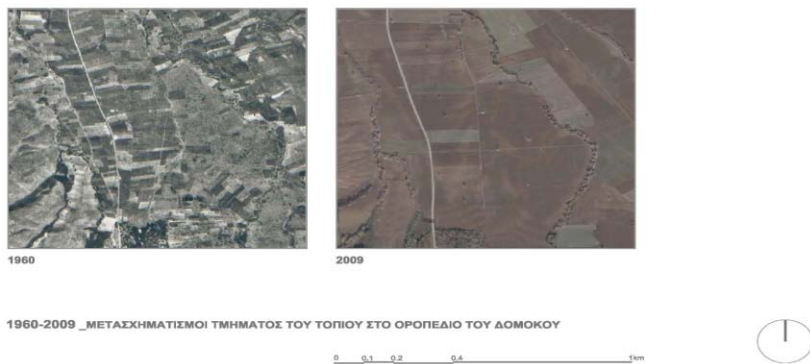
Ο αναδασμός, στην πράξη, είναι συγκέντρωση και αναδιανομή των διασκορπισμένων αγροτεμαχίων, με αναδιάταξη των οδών προσπέλασης και, μερικές φορές, με την εκτέλεση ορισμένων άλλων βελτιώσεων γεωργικού ενδιαφέροντος (π.χ. αρδευτικών και αποστραγγιστικών έργων). Ο αναδασμός συνιστά λοιπόν μια ανασύσταση της αγροτικής δομής που γίνεται για να ευνοηθεί η υιοθέτηση νέων τεχνικών, όπως η εκμηχάνιση και για να δημιουργηθούν συνθήκες παραγωγής που θα προάγουν την παραγωγικότητα της γεωργικής εργασίας.

Στην Ελλάδα, ο αναδασμός ξεκινά στην αρχή της δεκαετίας του 1950. Στην τότε επαρχία Δομοκού, το 1953 γίνεται ο πρώτος αναδασμός και το τέλος του 1992 η επιχείρηση αναδασμός έχει σχεδόν ολοκληρωθεί αφού έχει εφαρμοστεί σε 31 από τα 32 χωριά και στο 80 % της γεωργικής γης. Οι περισσότερες καλλιεργούμενες εκτάσεις βρίσκονται στο οροπέδιο που σχηματίζεται στην οροσειρά της Όθρυος,

σε υψόμετρο 400 με 600 μέτρα και παρουσιάζουν μεγάλη ομοιομορφία συνθηκών φυσικού περιβάλλοντος.

Σε απόσταση 18 χιλιομέτρων βορειοανατολικά από το Δομοκό, βρίσκεται η κοινότητα Μακρολιβάδου, στην οποία ο αναδασμός έγινε το 1961. Πριν από τον αναδασμό, σε κάθε ιδιοκτήτη γης ανήκαν κατά μέσο όρο περίπου 40 αγροτεμάχια και μετά την αναδιανομή μόλις 2 (Εικόνα 1). Η κοινότητα αυτή, αντιπροσωπευτική περίπτωση του τρόπου με τον οποίο εφαρμόστηκε ο αναδασμός στην περιοχή αλλά και της πριν από τον αναδασμό γεωργικής κατάστασης, καθώς και της μετά την εφαρμογή του γεωργικής εξέλιξης, χρησιμοποιήθηκε για να διερευνηθούν οι επιπτώσεις του αναδασμού στο περιβάλλον.

Ο αναδασμός έπαιξε ρόλο επιταχυντή των αλλαγών. Οι αλλαγές σε τεχνικό επίπεδο αφορούσαν στην αυξημένη εκμηχάνιση των εκμεταλλεύσεων (ελκυστήρες, πολλά και διαφορετικά μηχανοκίνητα εργαλεία, αντλίες αρδύσεων κ.ά.) και στη γενική βελτίωση των καλλιεργητικών διαδικασιών (εισαγωγή χημικής ζιζανιοκτονίας και λίπανσης, νέων βελτιωμένων ποικιλιών, διάνοιξης γεωτρήσεων, κ. ά.). Επίσης, αλλαγές προέκυψαν με την εξειδίκευση και την απλοποίηση των συστημάτων παραγωγής (σε μεγάλο βαθμό εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας, περιορισμός των αμειψισπορών, παύση καλλιέργειας παραδοσιακών για την περιοχή καλλιεργούμενων φυτών). Το συνολικό αποτέλεσμα όλων αυτών των αλλαγών ήταν γενική άνοδος της παραγωγικότητας (Μπεόπουλος, 1996).

Εικόνα 1 (πηγή Μπεόπουλος et al., 2011)

3.1 Φυσική βλάστηση και αναδασμός

Η υπάρχουσα φυσική βλάστηση και η μεγάλη κατάτμηση της ιδιοκτησίας είχαν αποτέλεσμα, σύμφωνα με τη διοικητική γλώσσα της εποχής, την "κατά κηλίδας" καλλιέργεια. Από τους θάμνους που κατέκλυζαν τα χωράφια ήταν δυνατή η αφαίρεση μόνο του υπέργειου τμήματός τους με συνέπεια το έδαφος να δέχεται "επιπολαίαν άροσιν". Το τεχνολογικό επίπεδο της εποχής δεν επέτρεπε παρά βραδείς και κοπιαστικές διαδικασίες εκχερσώσεων (Λουκόπουλος, 1938).

Ωστόσο, η φυσική βλάστηση, στο πλαίσιο της δεδομένης κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, εξυπηρετούσε διάφορες λειτουργίες: οριοθετούσε τις ιδιοκτησίες, παρήγε καύσιμη ύλη, τη χρησιμοποιούσαν στη διατροφή των ζώων, στην κατασκευή πασσάλων και διάφορων εργαλείων, φραχτών, ποιμνιοστασίων ("μαντριά") και σε κατασκευές προστασίας των ζώων από τους ανέμους και τη θερινή ζέστη («απάγκια», «τσαρδάκια»). Είναι φανερό ότι η γεωργοκτηνοτροφική οργάνωση της κοινότητας επέβαλε τη συμπληρωματική εκμετάλλευση των καλλιεργούμενων χωραφιών και της φυσικής βλάστησης.

Με τον αναδασμό η συνένωση πολλών μικρών καλλιεργούμενων ή μη αγροτεμαχίων για να αποδοθούν στους νέους ιδιοκτήτες οδήγησε σε μαζικές εκριζώσεις της υπάρχουσας βλάστησης. Η επιχείρηση απαιτούσε σημαντικά οικονομικά και τεχνικά μέσα που, σε μεγάλο βαθμό, εξασφάλισε το Υπουργείο Γεωργίας. Αποκαλυπτική είναι η περιγραφή της καταστροφής μιας ζώνης με αμιγή βλάστηση από πλατάνια: *«κατά θέσεις τα δένδρα παρουσίαζαν μεγάλη πυκνότητα και ο κορμός τους είχε διάμετρο 0,5 έως 1,2 μ.»* και *«η εις χρόνο διάρκεια εκριζώσεως εκάστου πλατάνου εκομαίνετο από 30' ως 60'»* και έτσι *«αξιοποιήθηκε έκτασις 120 στρεμμάτων»*.

Στον πυρετό των εκριζώσεων, οι αγρότες προκειμένου να αυξήσουν την καλλιεργούμενη έκταση αφαίρεσαν βλάστηση και από σημεία που δεν έπρεπε (κάθετη στην κλίση, για προστασία από τη διάβρωση), ενώ, παράλληλα, πραγματοποίησαν, σε μεγάλη κλίμακα, εργασίες κάλυψης και ισοπέδωσης μικρών ρεμάτων (τα ισχυρά μηχανήματα ισοπέδωσης καθιστούσαν την εργασία σχετικά απλή), για τον ίδιο λόγο. Οι εργασίες εκθαμνώσεων, μετά από την πρώτη περίοδο του οργασμού, συνεχίστηκαν, με πολύ βραδύτερους ρυθμούς, και σε περιοχές που στην πρώτη φάση είχε κριθεί ότι δεν έπρεπε να γίνουν.

Τα μεμονωμένα δένδρα που σε σημαντικό βαθμό είχαν διαφύγει την εκρίζωση έγιναν ο επόμενος στόχος. Θεωρήθηκε ότι αποτελούσαν όλο και μεγαλύτερη ενόχληση στην καλλιέργεια (σκίαση των καλλιεργειών, ανάπτυξη ριζικού συστήματος μέσα στο χωράφι, παρεμπόδιση των γεωργικών μηχανημάτων) και, άλλωστε, οι περισσότερες λειτουργίες που εκπλήρωναν κάποτε είχαν πια εκλείψει (π.χ. σήμανση ορίων, σκιά για τις επίπονες αγροτικές εργασίες). Παράλληλα, εξαφανίστηκαν ζώνες εξειδικευμένων καλλιεργειών όπως οι αμπελώνες του χωριού, που ήταν συγκεντρωμένες μικροϊδιοκτησίες σε θέση η οποία πληρούσε τις προϋποθέσεις καλλιέργειας. Η καταστροφή τους είχε αποτέλεσμα να χαθεί απότομα αυτή η δραστηριότητα. Το ίδιο συνέβη και με την καλλιέργεια των κηπευτικών.

Επιπλέον, η εφαρμογή του αναδασμού οδήγησε σε ριζική αλλαγή των τοπίων, τα οποία μέχρι τότε διαμόρφωνε η βραδεία εξέλιξη των γεωργικών δραστηριοτήτων. Τα αγροτικά τοπία άλλαξαν σημαντικά, μεταβάλλοντας το πλαίσιο ζωής και εργασίας, ενώ εξαφανίστηκαν τόποι και θέσεις τους οποίους ο τοπικός πληθυσμός θεωρούσε ως στοιχεία ταυτότητας της κοινότητας (δρόμοι, μεμονωμένα δένδρα ή ρέματα, ορισμένα με ιστορική ή συναισθηματική αξία).

Όπως ανέφερε ένας συνομιλητής μας «με τον αναδασμό, μαζί με τα πουρνάρια ξεριζώσαμε και την παλιά μας ζωή. Τότε η δουλειά στα χωράφια ήταν αλλιώτικη, σήμερα δεν κάνουμε την ίδια δουλειά» και προσθέτει «ασφαλώς τώρα είναι καλύτερα». Οι πιο ηλικιωμένοι διηγούνται ότι έζησαν μια δύσκολη ζωή, όλο δουλειά στα χωράφια. Όλοι οι συνομιλητές μας αναφέρουν ότι οι συνθήκες ζωής ήταν πολύ δύσκολες μέχρι τις δεκαετίες 1960 και 1970. Ο αναδασμός έφερε τον εκσυγχρονισμό μονομιάς και εγκαινίασε μια νέα περίοδο στη ζωή της κοινότητας. Εδώ και 45 χρόνια, συντελέστηκε σημαντική πρόοδος με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας. Το σύνολο σχεδόν των αγροτών είναι ευχαριστημένο από αυτή την αναδιάρθρωση των έργων δομών και θεωρεί ότι οι συνθήκες ζωής του είναι καλύτερες από πριν και τα εισοδήματα υψηλότερα.

Η εφαρμογή του αναδασμού, όπως προαναφέρθηκε, αντιστοιχούσε στην ανάγκη να προσαρμοστεί το μέγεθος του αγροτεμαχίου στις νέες απαιτήσεις της τεχνολογίας αλλά επίσης και στη βούληση των αγροτών να διακόψουν με πρακτικές και τοπία που συχνά τα θεωρούσαν ως σημάδια καθυστέρησης. Τα συμπαρομαρτούντα έργα του αναδασμού, είτε έγιναν από το κράτος είτε με πρωτοβουλία των αγροτών, αποδεικνύουν, όχι μόνο ότι οι διάφορες λειτουργίες της βλάστησης είχαν χάσει πια την παραδοσιακή σημασία τους, εξαιτίας των αλλαγών που επέβαλαν ο αναδασμός και η εξέλιξη των γεωργικών τεχνικών στη συμπεριφορά των αγροτών, αλλά και την προηγούμενη θέση τους στις αναπαραστάσεις τους για τη φύση (Μπεόπουλος, 1996).

Εικόνα 2

Πάντως, παρά τις αλλαγές, τα υπολείμματα φύσης, κυρίως με τα στοιχεία της φυσικής βλάστησης (μορφή και κυρίως ύψος, συνέχεια, εποχιακή ποικιλότητα, κατανομή, έκταση), προσδίδουν ποικιλότητα στο τοπίο και συμβάλλουν στη διατήρηση σημαντικών οικολογικών λειτουργιών, όπως οι οικολογικοί διάδρομοι (Εικόνα 2).

4. Φύση, τοπίο και περιβάλλον

Σήμερα, τι αντιπροσωπεύει η φύση, το τοπίο και το περιβάλλον για τους ανθρώπους της περιοχής, πως τα αντιλαμβάνονται στην καθημερινότητά τους και πως μιλούν για αυτά; Για την πλειοψηφία των συνομιλητών μας, η φύση τους ανήκει, είναι χώρος εργασίας και όχι αναψυχής. Ακόμη και ως αναψυχή, εμφανίζεται να μην βιώνεται ατομικά αλλά μέσα από συλλογικές πρακτικές, ιδιαιτέρως του παρελθόντος που έχουν αποτυπωθεί στη μνήμη τους, όπως έθιμα και γιορτές στην ύπαιθρο έξω από το χωριό. Αν εξαιρέσουμε το ζήτημα των φυτοφρακτών, όταν μιλούν για τη φύση δεν συγκρίνουν το χθες με το σήμερα, δεν δίνουν ιδιαίτερη σημασία στις αλλαγές που έχουν συμβεί, την εκλαμβάνουν ως υπόβαθρο σχεδόν αμετάβλητο. Συχνά, πάντως, μιλούν γενικά για την αισθητή παρουσία της φύσης *«την άνοιξη οι εσωδιές σε τρελαίνουν...»*, *«μ' αρέσει όταν βγάζω τα ζώα να μυρίζω τον αέρα, να κοιτάζω τα δένδρα, τον ουρανό...»*.

Κανείς από τους συνομιλητές μας δεν μιλά για το τοπίο και όχι, βέβαια, γιατί δεν εκτιμούν τον τόπο τους. Είναι αλήθεια ότι η αξία που αποδίδεται στην κοινή κληρονομιά του τοπίου, απαιτεί συνήθως ένα εξωτερικό βλέμμα, όπως για τα τουριστικά και γραφικά τοπία, η περιοχή όμως δεν είναι ούτε τουριστική ούτε τόπος δευτερεύουσας κατοικίας. Οι κάτοικοι της δεν παρατηρούν καθόλου το τοπίο που τους περιβάλλει. Αποκαλυπτική περίπτωση συνιστά η έλλειψη οποιασδήποτε αντίδρασης όταν ένας εργολάβος οδοποιίας, πριν από μερικά χρόνια, άνοιξε ένα λατομείο για τη λήψη αδρανών υλικών στο πιο ορατό σημείο, πάνω ακριβώς από το χωριό.

Προφανώς, ξέρουν ότι κατοικούν στην ύπαιθρο αλλά δεν σκέφτονται με όρους τοπίου. Η παραγωγική λειτουργία του τόπου παίζει, χωρίς αμφιβολία, καθοριστικό ρόλο. Στις συζητήσεις για το τοπίο, ανακύπτει και το θέμα της αισθητικής του, μόνο που αφορά ένα τοπίο όπου εκτυλίσσονται αγροτικές δραστηριότητες. Η πρωτοκαθεδρία βρίσκεται καθαρά στην παραγωγή, ακόμη και για τους μη αγρότες: *«τι καλά και τακτικά που είναι σπαρμένα τα καλαμπόκια»* ή *«τα αγριογούρουνα έχουν γίνει πολλά, κάνουν ζημιές»*. Για τους αγρότες, η επέκταση των χέρσων εκτάσεων αποκαλύπτει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η γεωργία και συνιστά το σήμα της επέκτασης μιας άγριας και εχθρικής φύσης.

Στις συζητήσεις μας, η ρύπανση θεωρείται χαρακτηριστικό των πόλεων. Όλοι οι συνομιλητές μας τη συνδέουν με τον αέρα των μεγάλων πόλεων, τον πολύ κόσμο, το κυκλοφοριακό, κλπ, δείχνοντας καθαρά ότι το πρόβλημα δεν τους αφορά. Αι-

σθάνονται ότι προστατεύονται από το γεγονός ότι ζουν στην ύπαιθρο. Όταν η συζήτηση στρέφεται στα περιβαλλοντικά προβλήματα γεωργικής προέλευσης ένα μεγάλο μέρος τους αισθάνεται ευαίσθητο στα προβλήματα αυτού του τύπου αλλά κανείς δεν φαίνεται να είναι διατεθειμένος να αναζητήσει λύσεις. Η ευαισθησία τους φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα της πίεσης των μέσων μαζικής ενημέρωσης και της παρεμβατικής δράσης της ΚΑΠ μέσω των δημοσίων υπηρεσιών. Επίσης, ο συχνά μη αντιληπτός χαρακτήρας των περιβαλλοντικών προβλημάτων γεωργικής προέλευσης και η εκδήλωσή τους στο χρόνο (μετά) και στο χώρο (αλλού) δεν επιτρέπουν την ατομική αντίληψη και αξιολόγησή τους, απαιτούν επιστημονικές μελέτες και έρευνες. Έτσι, ακόμη και η πλειοψηφία όσων αναγνωρίζουν την ευθύνη της γεωργίας στην πρόκληση αυτών των προβλημάτων, ισχυρίζεται ότι στην περιοχή τους δεν έχουν εκδηλωθεί τέτοιου είδους προβλήματα. Επομένως, και όταν προτείνονται μέσω της ΚΑΠ μέτρα αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων (κυρίως κανόνες πολλαπλής συμμόρφωσης και αγροπεριβαλλοντικά), αδυνατούν να κατανοήσουν την πραγματική διάσταση τους αφού δεν έχουν πειστεί ούτε για την ύπαρξή τους ούτε για τη σημασία τους.

Παρά την ανάπτυξη που γνώρισε η περιοχή, μετά από το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα, τα εισοδήματα των κατοίκων παραμένουν χαμηλά. Έτσι, οτιδήποτε μπορεί να βελτιώσει την οικονομική τους κατάσταση έχει προτεραιότητα, η ποιότητα του περιβάλλοντος έρχεται σε δεύτερη μοίρα. Ο σχεδιασμός εγκατάστασης, για παράδειγμα, μιας ηλεκτροπαραγωγικής μονάδας, σε ένα τόπο με αξιόλογη φύση, δημιούργησε ελάχιστες αντιδράσεις επειδή θεωρήθηκε ότι μπορεί «να φέρει χρήματα ή εργασία» στην περιοχή, αλλά τελικά το έργο δεν πραγματοποιήθηκε. Το ίδιο ισχύει και με τα πάρκα των ανεμογεννητριών ή με τα φωτοβολταϊκά πεδία, αφού συχνά διασφαλίζουν χρηματική ενίσχυση στις κοινότητες ή ενισχύουν τα εισοδήματα των αγροτών. Οι δυνητικές βλάβες στο περιβάλλον και το τοπίο από τα έργα θεωρούνται αναγκαίο κακό ή ελαχιστοποιούνται.

5. Οι φυτοφράχτες χτες και σήμερα

Όπως συχνά συμβαίνει, έπρεπε να ξεριζωθούν πολλοί φυτοφράχτες για να αναρωτηθούμε ποιος είναι ο ρόλος τους στα τοπία, το περιβάλλον και στη γεωργική παραγωγή. Από τη δεκαετία του 1970, κυρίως στη Γαλλία, πάρα πολλές επιστημονικές μελέτες αποκάλυψαν τον πολλαπλό ρόλο τους. Σήμερα, η παρουσία φυτοφραχτών στον αγροτικό χώρο θεωρείται ουσιώδους σημασίας για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας, καθώς πια δεν μας ενδιαφέρει μόνο η «αξιοπρόσεκκτη» βιοποικιλότητα που συναντάται σε περιοχές με προστατευόμενους τόπους και είδη (περιοχές Natura, υγρά τοπία Ramsar, σπάνια και απειλούμενα είδη), αλλά και η «συνηθισμένη» που εξασφαλίζει τη λειτουργία των οικοσυστημάτων (με τη συμβολή τους στους βιογεωχημικούς κύκλους, την επικονίαση, τη μετακίνηση των οργανισμών, κ.ά.) (Burel *et al.*, 1995). Επιπλέον έχει αποδειχτεί ότι συμβάλλουν στην προ-

στασία των παρακείμενων καλλιεργειών, στη μείωση των απωλειών εδάφους και νερού, στη ρύθμιση της παροχής των ποταμών κατά την εκδήλωση πλημμυρών και στη μείωση της ρύπανσης των νερών από τα νιτρικά και τα φυτοφάρμακα, επιβραδύνοντας ή συγκρατώντας την απορροή τους

Σε αυτό το πλαίσιο, πολλά ευρωπαϊκά μέτρα πολιτικής για το περιβάλλον ή τη γεωργία, από το 1992 και μετά, προβλέπουν παρεμβάσεις σε ορισμένα γραμμικά και σημειακά στοιχεία του τοπίου, όπως οι φυτοφράχτες. Στην Ελλάδα, υπήρξε ένα παρόμοιο μέτρο, το αγροπεριβαλλοντικό μέτρο με τίτλο «*Διατήρηση και αποκατάσταση φυτοφραχτών*», που περιλαμβάνεται στο «Εγγραφο Προγραμματισμού Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΠΑΑ)» 2000-2006 (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, 2005). Στις υποχρεώσεις των δικαιούχων περιλαμβάνονται η διατήρηση σε καλή κατάσταση των φυτοφρακτών και των νησίδων φυσικής βλάστησης, που βρίσκονται εντός ή στα όρια της εκμετάλλευσης και φυτεύσεις με είδη τα οποία χρησιμοποιούνται παραδοσιακά για τη δημιουργία των φυσικών φρακτών. Η συμμετοχή στο μέτρο ήταν προαιρετική και προβλεπόταν να εφαρμοστεί σε περιοχές των Νομών Έβρου και Ιωαννίνων αλλά δεν βρήκε καμία ανταπόκριση στους αγρότες.

Τέλος, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή με τις τελικές προτάσεις της (17 Δεκεμβρίου 2013) για τη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ της περιόδου 2013-2020 προβλέπει μια «*πράσινη ενίσχυση στον γεωργό που τηρούν τις επωφελείς γεωργικές πρακτικές για το κλίμα και το περιβάλλον*». «*Πράσινη ενίσχυση*» σημαίνει ότι το 30% των άμεσων ενισχύσεων, το πιο σημαντικό τμήμα το γεωργικού προϋπολογισμού, θα χορηγείται σε όσους γεωργούς προστατεύουν το περιβάλλον. Η Επιτροπή όρισε τρία κριτήρια για να αποκτήσει ένας γεωργός το δικαίωμα στην ενίσχυση: α) την ύπαρξη περιοχής οικολογικής εστίασης στη γεωργική έκταση, β) τη διαφοροποίηση των καλλιεργειών και γ) τη διατήρηση των υφισταμένων χορτολιβαδικών εκτάσεων. Ως εκτάσεις οικολογικής εστίασης θεωρούνται, για παράδειγμα φυτοφράχτες, λόγγοι, χλωασμένες λωρίδες, κ.ά. και πρέπει να αποτελούν το 7% της έκτασης μιας γεωργικής εκμετάλλευσης. Από την άποψη της εργασίας, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις εκτάσεις αυτές, αφενός, για τους λόγους βιοποικιλότητας που προαναφέραμε και, αφετέρου, επειδή η προστασία και η διατήρηση των φυτοφρακτών δεν είναι πια χωρικά εντοπισμένη και αφορά ένα σημαντικό μέρος των αγροτών αφού συνιστά προϋπόθεση για τη λήψη του ενός τρίτου της επιδότησης².

2 Την περίοδο που έγιναν οι συνομιλίες με τους αγρότες, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2013, δεν είχαν αποφασηθεί οι όροι εφαρμογής των κριτηρίων που θα επέτρεπαν στους αγρότες να έχουν δικαίωμα στην «πράσινη ενίσχυση». Από τις αρχικές προτάσεις της 18 Νοεμβρίου 2010, μέχρι τις τελικές της 17 Δεκεμβρίου 2013, έχουμε συνεχείς αναθεωρήσεις ειδικά μετά από το τέλος του 2011. Το περιβαλλοντικό πακέτο διατηρήθηκε, μόνο που ήταν μισοάδειο από το περιεχόμενό του. Δόθηκε, μάλιστα, η δυνατότητα στα κράτη μέλη να εκτιμήσουν ποια και πως θα εφαρμόσουν τα μέτρα για το «πρασίνισμα», μπορούμε να το μαντέψουμε, τα λιγότερο δεσμευτι-

Οι περισσότεροι αγρότες της περιοχής κάτι είχαν ακούσει για την νέα κυρίαρχη επιχειρηματολογία σχετικά με τη χρησιμότητα των φυτοφραχτών. Άλλωστε, οι νέοι όροι που θα διέπουν την καταβολή των επιδοτήσεων δεν τους επιτρέπουν να την αγνοούν. Στις συνομιλίες μας³, όσοι δείχνουν να αντιλαμβάνονται τη σημασία τους υιοθετούν μια στάση διφορούμενη. Κανείς δεν απορρίπτει σαφώς την παρουσία τους, «έτσι θα πρέπει να ήταν αλλά η πραγματικότητα είναι πολύ διαφορετική». Όσοι είναι εναντίον, η πλειοψηφία, δεν βλέπουν τη χρησιμότητά τους. Η ανασύσταση των φυτοφραχτών σημαίνει επιστροφή σε ό,τι είχαν υποφέρει στο παρελθόν. Σε μια περιοχή με φτωχά γενικά εδάφη και όπου η πίεση για γη ήταν έντονη, ο χρόνος που αφιέρωναν για να «βγάλουν» τη βλάστηση ήταν πολύς όχι μόνο λόγω της φύσης της δουλειάς αλλά και γιατί έπρεπε να επαναλαμβάνεται χωρίς σταματημό, η βλάστηση ξανάρχιζε την εισβολή της. Και κυρίως μια δουλειά που δεν λογάριζε το σώμα. Έτσι, η επιστροφή στους φυτοφράχτες σημαίνει επίσης επιστροφή σε ό,τι υπέφεραν. Χαρακτηριστικά μια ηλικιωμένη αγρότισσα μας είπε: *«φάγαμε τα χέρια μας, σπάσαμε τη μέση μας, χάσαμε τα νιάτα μας για να βγάλουμε τα πουρνάρια και τα βάτα και τώρα μας ζητάνε να τα ξαναφτιάσουμε...»*. Αυτή η ανάμνηση, το σύμβολο μια δύσκολης εποχής, στους μεν ηλικιωμένους αγρότες, διατηρείται γιατί έζησαν το ξερίζωμα των φυτοφραχτών, στους δε νέους, γιατί μεγάλωσαν με διηγήσεις για το ξερίζωμά τους.

Η διαχείριση των φυτοφραχτών απαιτεί άσκηση πρακτικών διαχείρισης, όπως εγκατάσταση, κλάδεμα μορφώματος, συντήρηση και εξασφάλιση των όρων διατήρησής τους. Έτσι, οι εργασίες για τους φυτοφράχτες και τα όρια των χωραφιών αντιπροσωπεύουν χρόνο εργασίας που ποικίλει ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της εκμετάλλευσης, συνήθως προϋποθέτει χειρονακτική εργασία και διαχείριση του χρόνου ώστε να μην δρα ανταγωνιστικά με άλλες καλλιεργητικές φροντίδες. Έρευνες έχουν δείξει ότι η εγκατάσταση και η συντήρηση φυτοφραχτών δύσκολα ενσωματώνονται στη λειτουργία των εκμεταλλεύσεων. Κατά συνέπεια, οι παρεμβάσεις αυτές θα πρέπει να συγκροτούν ένα προγραμματισμένο σύνολο τεχνικών ενσωματωμένο στη λειτουργία της αγροτικής εκμετάλλευσης.

Οι περισσότεροι αγρότες, ειδικά οι νέοι, θεωρούν ότι δουλεύουν περισσότερο από τους γνωστούς τους άλλων επαγγελμάτων. Κάθε επιπλέον εργασία αντιμετωπίζεται αρνητικά, πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για μια εργασία που, ως μη εντασσόμενη στην παραγωγική λειτουργία της εκμετάλλευσης, είναι χωρίς νόημα. Την έλλειψη νοήματος ενισχύουν και παλαιότερες γεωπονικές απόψεις που υποστηρίζουν ότι *«οι φυτοφράχτες φιλοξενούν βλαβερά ζώα, εχθρούς των καλλιεργειών*

κά. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα το κριτήριο της οικολογικής εστίασης, δηλαδή η προστασία και διατήρηση των φυτοφραχτών, αφορά πολύ λίγες εκμεταλλεύσεις. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε Μπεόπουλος, (2014).

3 Είναι πιθανόν η επαγγελματική μου θέση να επηρεάζει σε ένα βαθμό την απάντησή τους.

και χρησιμεύουν ως απόθεμα για τους σπόρους των ζιζανίων». Απόψεις που κυκλοφορούν ακόμη μεταξύ των αγροτών αλλά και ορισμένων γεωπόνων, έχουν ειδικό βάρος και δεν αμφισβητούνται εύκολα. Επιπλέον, οι αγρότες έχουν την εντύπωση ότι επειδή αλλάζουν οι πολιτικές χωρίς τη συμμετοχή τους αλλάζουν και οι συμβουλές πλαισίωσης. Θεωρούν ότι *«αλλάζει η πολιτική και όλα αλλάζουν. Ό,τι κάναμε δεν είναι πια καλό, πρέπει να το αλλάξουμε. Χτες ήσουν ο αγρότης πρότυπο, σήμερα όλα είναι λάθος»*. Ένας άλλος σημειώνει: *«πριν έπρεπε να παράγουμε όσο πιο πολύ γίνεται, τώρα, πρέπει να το ξεχάσουμε, σε λίγο όλοι θα πρέπει να πάμε στα βιολογικά γιατί έτσι το θέλουν πια»*.

Αντίθετα, θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή, για παράδειγμα, η απευθείας πώληση γιατί έχει νόημα και θα μπορούσε να αυξήσει τα εισοδήματά τους. Στην περίπτωση των φυτοφραγτών, το οικονομικό επιχείρημα, οι επιδοτήσεις, δεν μας φαίνεται ότι θα αρκούσε να ανατρέψει την κατάσταση. Οι φυτοφράχτες για να γίνουν αποδεκτοί από τους νέους θα πρέπει να πάψουν να σηματοδοτούν την επιστροφή σε ένα δύσκολο παρελθόν και σε ένα τοπίο «κλειστό» από τα οποία δύσκολα απαλλαχθήκαν και να πάψουν να θεωρούν τη διαχείρισή τους εργασία κοινωνικά υποβαθμισμένη.

6. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Από την προηγούμενη ανάλυση προκύπτει ότι οι αγρότες της περιοχής δεν φαίνεται να κατανοούν τη λογική του μέτρου ανασύστασης και προστασίας των φυτοφραγτών, που συνιστά προϋπόθεση για να καταβληθεί η «πράσινη ενίσχυση». Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, εδώ και 60 χρόνια, οι αγρότες είναι ο στόχος τεχνικών συμβουλών για τη χρήση των λιπασμάτων και των φυτοφαρμάκων, την άρδευση, τα μηχανήματα, κ.ά. Οι νέες συμβουλές για τις τεχνικές προστασίας του περιβάλλοντος, που εγγράφονται στο πλαίσιο του νέου προσανατολισμού της ΚΑΠ, συναντούν αντιστάσεις γιατί είναι πολύ απομακρυσμένες από τη μακριά σειρά των τεχνικών εντατικοποίησης που δεχόταν πριν.

Να σημειώσουμε ότι, από γεωπονική άποψη, παραμένουν ανοιχτά ερωτήματα όχι μόνον όσον αφορά στο μέγεθος των μονάδων τοπίου που απαιτείται για να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα των οικολογικών λειτουργιών των φυτοφραγτών (Baudry *et al.*, 2000), αλλά και πως η διαχείρισή τους, δηλαδή χρησιμοποιούμενες τεχνικές και απαιτούμενος χρόνος εργασίας, θα μπορούσε να ενταχθεί στη συνολική λειτουργία της εκμετάλλευσης. Γενικότερα, η ενασχόληση της γεωπονικής επιστήμης, μόλις τον τελευταίο καιρό, με την αγροοικολογία δεν έχει ακόμη απαντήσεις για ορισμένα τεχνικά θέματα.

Οι αναπαραστάσεις της φύσης στους αγρότες της περιοχής εξαρτώνται στενά από τη γεωργική χρήση και τις ασκούμενες πρακτικές. Η φύση βιώνεται χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τύπο της βλάστησης, την παρουσία ή όχι πα-

νίδας, για το φυσικό περιβάλλον γενικότερα. Έτσι, η επιχειρηματολογία προστασίας της βιοποικιλότητας της «σνηθισμένης» φύσης δεν φαίνεται να συναντά θετική ανταπόκριση. Ακόμη, οι αγρότες με τις πρακτικές τους δεν θεωρούν ότι βλάπτουν το περιβάλλον, ουσιαστικά αισθάνονται ότι στην περιοχή τους δεν υπάρχει τοπική ρύπανση. Η επιρροή της γεωργίας καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη φύση αλλά και τις πρακτικές που ακολουθούν.

Αντιστάσεις συναντούν τα μέτρα όχι μόνο όταν αμφισβητούν κατακτημένες εμπειρίες και τη λογική παλιών πρακτικών ή τον τρόπο που βλέπουν το περιβάλλον αλλά και όταν αναφέρονται στην εργασία, την οργάνωση αλλά και την αναπαράστασή της.

Συχνά, οι ασχολούμενοι με την περιβαλλοντική πολιτική θεωρούν ότι τα προβλήματα περιβάλλοντος δεν έχουν κοινωνικό χαρακτήρα και ότι απαιτούν μόνο τεχνικές λύσεις που πρέπει να εφαρμοστούν με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο. Αισθάνονται ότι από θέση είναι οι κάτοχοι της γνώσης με αποστολή την εφαρμογή της, στη λογική της «εκ των άνω» κατεύθυνσής της. Μάλιστα, μερικές φορές, επειδή αγνοούν τους λόγους εμμονής των αγροτών σε ορισμένες πρακτικές, καταλήγουν να τις χαρακτηρίσουν «εγκληματικές» ή «αρχαϊκές» και, συνεπώς, επιδίωξή τους είναι η αναζήτηση «τρόπων» για να «περάσουν» τις προαποφασισμένες δράσεις.

Τέλος, δεν θεωρούμε ότι στην περιοχή τα μέτρα θα συναντήσουν ιδιαίτερες ή περισσότερες δυσκολίες να εφαρμοστούν από άλλες περιοχές. Επίσης, επειδή οι στάσεις των αγροτών δεν είναι παγιωμένες, αν οι νέες πρωτοβουλίες, στον τομέα του περιβάλλοντος γίνουν πιο ρεαλιστικές, πιο συμβιβαστικές και πιο «μοντέρνες», όπως συχνά συμβαίνει και σε άλλους τομείς, δεν θα απορριφθούν. Το παράδειγμα της γρήγορης αποδοχής του εκσυγχρονιστικού γεωργικού μοντέλου του αναδασμού το έχει αποδείξει.

Βιβλιογραφία

- Baudry, J., Bunce, R.G.H., Burel, F., 2000. *Hedgerows : an international perspective on their origin, function and management*. J. Environ. Manag., 60: 7-22.
- Bruckmeier K., 1994. *Bilan des recherches en sciences sociales sur les problèmes d'environnement en milieu rural dans les pays européens* - République Fédérale Allemande, 111 - 121, Ministère de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche, C.N.R.S. Département des Sciences Sociales, Groupe de Recherches sur les Mutations des Sociétés Européennes.
- Bulletin Technique d'Information*, no 353-355, 1980.
- Burel, F., Baudry, J., 1995. *Species biodiversity in changing agricultural landscapes: A case study in the Pays d'Auge, France*. Agriculture Ecosystems Environment, 55: 193-200.
- Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 20.12.2013, L 347/608-670, *Κανονισμός*

(ΕΕ) αριθ. 1307/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Δεκεμβρίου 2013 περί θεσπίσεως κανόνων για άμεσες ενισχύσεις στους γεωργούς βάσει καθεστώτων στήριξης στο πλαίσιο της Κοινής γεωργικής πολιτικής και για την κατάργηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 637/2008 και του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 73/2009 του Συμβουλίου.

Λουκοπούλου Δ., 1938. *Γεωργικά της Ρούμελης*. Εν Αθήναις, Σιδέρης.

Moquay, P., Aznar, O., Candau, J., Guerin, M., Michelin, Y. 2004. *Paysage de territoire, paysage décor, paysage identité... Réseaux, modèles et représentations mobilisés dans les processus de discussion de politiques paysagères intercommunales*, Colloque: De la connaissance des paysages à l'action paysagère, Cemagref, 2/12/2004 au 4/12/2004, Bordeaux, France, 13 p.

Μπεόπουλος Ν., 1996. *Περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την εφαρμογή του αναδασμού στην ημιορεινή ζώνη*. Τόπος, 11: 61-86.

Μπεόπουλος Ν., Δ. Γκιτρή, Α. Μουγγολιά, 2011 «Οροπέδιο Δομοκού: τόπος των δημητριακών και της δρυός», στο: (Επιμέλεια) Κ. Χατζημιχάλης, Σύγχρονα ελληνικά τοπία, σελ. 122-131, Εκδόσεις Μέλισσα.

Μπεόπουλος Ν., 2011. *Οι παρεμβάσεις της αγροπεριβαλλοντικής πολιτικής στο τοπίο: σκέψεις και ερωτήματα*. Γεωγραφίες 18: 19-35.

Μπεόπουλος Ν., 2014. *Σχόλια για το «πρασίνισμα» της ΚΑΠ 2015-2020*. Τριπτόλεμος, 36: 4-5.

Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων 2005. *Εγγραφο Προγραμματισμού Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΠΑΑ)*, Τροποποίηση ΕΠΑΑ-2004, Αθήνα, σελ. 275.